

DOI DOI 10.26886/2414-634X.4(23)2018.10

UDC 236.9

**USING OF METHODOLOGY OF R. J. SCHREITER FOR STUDY OF
DEVELOPMENT UKRAINIAN EVANGELICAL MOVEMENT AS LOCAL
THEOLOGY (BASED ON AN EXAMPLE OF PENTECOSTAL
ESCHATOLOGICAL DOCTRINE)**

V. Hura

National Pedagogical Dragomanov University Ukraine, Kiev

The subject of the study is the national Pentecostal eschatological doctrine. The purpose of this article is to prove the thesis that Pentecostal eschatology demonstrates the existence of a formed local theology, which developed in the context, preserving the continuity from the previous and parallel forms of theology, forming in the tension between cultural texts and theological Tradition of dispensationalism. Methodological basis of the research is the R. J. Schreier's methodology. The result of the study is the recognition of the status of local theology according to the doctrine of the evangelical churches of Ukraine, which is extremely important both in terms of religious studies and theological self-identification.

Key words: Local theology, Pentecostal eschatology, Ukrainian evangelical movement, tradition of dispensationalism, eschatological ecclesiology.

В. Гура Використання методології Р. Шрайтера для вивчення розвитку віровчення вітчизняного євангельського руху як локального богослов'я (на прикладі есхатологічної доктрини християн віри євангельської п'ятидесятників)/ Національний педагогічний університет імені Михайла Петровича Драгоманова, Україна, Київ

Предметом дослідження є вітчизняна п'ятидесятницька есхатологічна доктрина. Метою даної статті доведення тези, що

п'ятидесятницька есхатологія демонструє наявність сформованого вітчизняного локального богослов'я, яке розвивалось в контексті, зберігаючи тяглість від попередніх та паралельних форм богослов'я формуючись в напрузі між культурними текстами та богословською Традицією диспенсціоналізму. Методологічною основою дослідження є методологія Р. Шрайтера. Результатом дослідження є визнання за віровченням євангельських церков України статусу локального богослов'я, що є надзвичайно важливо як з точки зору релігієзнавчої та богословської само ідентифікації.

Ключові слова: локальна теологія, п'ятидесятника есхатологія, євангельський рух в Україні, традиція диспенсціоналізму, есхатологічна еклезіологія.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлено очевидною необхідністю в самоусвідомленні євангельськими церквами України власних богословських систем, як форм «локального богослов'я» на конфесійній мапі світу. Богословська теорія та практика, сформована в баптистських та п'ятидесятницьких церквах за роки інформаційної ізоляції в СРСР, протягом десятиліть вважалась ними як єдина непомильна «інспірована згори» Христова наука, що має непохитний фундамент «Синодального перекладу», та практичне застосування на всіх рівнях життя та служіння. Характерними спільними рисами вітчизняних євангельських церков є абсолютизація власного досвіду, претензії на універсальність догматичних положень та відмова від рівноправного діалогу між існуючими паралельно євангельськими деномінаціями.

Головна мета дослідження: демонстрація наявності сформованого вітчизняного євангельського локального богослов'я в бувшому СРСР на прикладі есхатологічної доктрини п'ятидесятників.

Основою методології дослідження є концепція «формування локального богослов'я» Р. Шрайтера [1]. На думку автора, запропонований підхід є ключем до об'єктивного, ретроспективного аналізу розвитку віровчення вітчизняного євангельського руху як локального богослов'я. Встановлюючи межі дослідження ми зосередимо свою увагу на есхатологічній доктрині вітчизняних п'ятидесятників, як на темі-маркері, що дозволить продемонструвати розвиток євангельської доктрини як класичний приклад локального богослов'я.

Звичайно, що ми використаємо адаптовану версію методології Р. Шрайтера, яка не передбачає «сліпого наслідування», і буде складатись із шести ключових етапів.

Відповідно до мети дослідження виділяються головні завдання:

- 1) Виявити умови формування локального богослов'я в напрузі між атеїстичною та православною культурами, зберігаючи ідеологічну тяглість із американською євангельською традицією диспенсціоналізму.
- 2) Виокремити роль лідерів церков, що отримували богословську освіту в країнах Західної Європи та США та популярної богословської літератури що розповсюджувалась через обмежене коло очільників церков на формування локального богослов'я.
- 3) Проаналізувати адаптовану модель розвитку локального богослов'я за Р. Шрайтером, у застосуванні до розвитку вітчизняної п'ятидесятницької есхатології.

Питаннями аналізу умов історії розвитку вітчизняного євангельського віровчення займались ряд дослідників: П. Яроцький, В. І. Любащенко, С. В. Санніков, Р. П. Соловій, М. М. Черінков, М. М. Мокієнко, А. В. Денисенко, В. І. Франчук, О. Барноволоков та інші. Безпосередньо дослідженням формування та розвитку традиції

євангелістського богослов'я присвячені напрацювання К. Прохорова («Досвід вітчизняного богослов'я») [2], А. Пузиніна («Традиції євангелістських християн») та дослідження О. Гейченко. Для українського читача доступні також публікації місіолога з університету UNISA Й. Раймера де він активно закликає євангелістську спільноту України до пошуку шляхів контекстуалізації проповіді.

1. Виявити попередні та паралельні форми локального богослов'я.

За Р. Шрайтером, першим кроком у дослідженні формування локального богослов'я є виявлення попередніх та паралельних форм локального богослов'я. До попередніх форм локального богослов'я відноситься есхатологічна доктрина Православної Церкви, а до паралельних – есхатологічне віровчення різних релігійних груп та сект, а також догматика ранніх євангелістсько-баптистських об'єднань.

Підкреслимо, що есхатологічні очікування завжди відігравали вирішальну роль у формуванні релігійних уявлень народу України, як формі конструювання реальності через інтерпретацію політичних та суспільних зрушень в світлі сформованої конфесійної традиції тлумачення Святого Письма.

Характерними особливостями були: наголос на особистій есхатології з елементами фольклору, запозичень з апокрифів та підкресленою напругою боротьби з Антихристом. Прикладом, коли теоретизовано знання ставало частиною суспільних процесів є есхатологічні очікування старообрядців після церковної Реформи патріарха Нікона та реакція на скасування Патріаршества при Петру Першому, як армія царя з Півночі «Гога та Магога» сприймалось також нашестя Наполеону (1812 р.), різні містичні та раціоналістичні секти в лоні Православної церкви (шалапутники, пригуни, мальованці які були

розповсюджені на території України в XIX столітті) використовували есхатологічні очікування своїх членів як засіб впливу на останніх.

Досліджуючи такі джерела XIV-XVI століття як «Хожденіє Богородиці по муках: о муках пекельних повість альбо історія о людях грішних котріє в тих муках застають»[3], твір кінця XIX ст. «Митарства преподобної Феодори» [4] та інші твори, стає очевидним, що головними есхатологічними темами були: особиста есхатологія в межах Нікейського символу віри та ступені покарання за різні види гріхів (засуджувались як аморальність так і участь в «люторовій єресі» та в римському розколі). Формами існування та методами поширення знань про посмертну долю людини і майбутній Суд були: катехізиси (наприклад Катехізис Філарета (Дроздова) [5], ікони та фрески в храмах, апокрифи та різного роду повчання.

Звичайно, що такі академічні дослідження професорів духовних семінарій та академій як: «дослідження книги Даниїла» О. Рождественского (1896), чи «Вчення Святого Письма про смерть, потойбічне життя та воскресіння з мертвих» А. Темномірова (1899), чи «Про безбожжя та Антихриста» О. Беляєва (1898 р.) для більшості населення залишались невідомими.

Узагальнюючи ми приходимо до висновку, що суттю попередньої форми локального богослов'я Православної Церкви в XIX – XX ст., були невідворотність покарання за гріхи та очікування останнього Суду.

Різні містично-раціоналістичні релігійні рухи (такі як хлисти та скопці) дають нам матеріал для дослідження паралельних форм есхатологічного віровчення. Вони надихали своїх послідовників жити «дотично до Вічності» постійно очікуючи другого приходу Христа. Уявлення скопців та хлистів «Про очікування кінця Світу та Страшного Суду» ми знаходимо в численних «Віршах духовних» [6:221-243] за змістом які є вільним переказом євангельських текстів про останні часи

(Мат 24 р., Марк 13 р., та Лук 17 р.); також в них оспівується Діва Марія, Архангели та Апостоли, як заступники перед Богом та вісники Божої Волі. Не рідко есхатологічні очікування в різних релігійних групах переростали в «есхатоманію» (за М.Еріксоном). Ілюстрацією суспільних наслідків «есхатоманії» в ХІХ ст., ми знаходимо в оповіді «Зубожінці» М. Лескова, де відповідається про релігійних рух в середовищі православних робітників Санкт-Петербургу, які очікуючи Другого приходу Христа відмовлялись від приватної власності та навіть одержі.

Паралельно існуючими формами есхатологічного богослов'я ми можемо вважати віровчення перших євангельських віруючих (послідовників німецьких колоністів на півдні України - «штундистів»: братських менонітів, лютеран пашковців та перших баптистів на Кавказі) та систематизований виклад віровчення І. С. Прохановим 1910 р. та І. В. Каргелем в 1913 р.

Формами вираження есхатологічних очікувань досліджуваної групи були: сповідання віри, пісні та іконічні есхатологічні елементи пізньопротестантського богослужіння.

Найпершим джерелом есхатологічних уявлень баптистів Кавказу (м. Тифліс) були віронавчальні документи громад молокан («духовних християн») з яких відділились послідовники вчення про хрещення в дорослому віці (баптисти). Згідно тексту «Коротких правил віри християн євангельського віросповідання, що називаються молоканами донського толку» які в рукописі були передані нам особисто самим пресвітером секти З. Д. Захаровим під час нашого перебування (1899 р.) в Астраханці (Тавріч. губернія). Згідно запропонованого тексту, як молоканське так і сповідання М. Ратушного («Правила віросповідання новонаверненого російського братерства» що були написані рукою М. Ратушного 8.10.1871 р») не вирізняються відмінним розумінням

алгоритму есхатологічних подій у порівнянні з ортодоксальним віровченням. Віровчення М. Ратушного в розділі про Другий Прихід Христа майже дослівно повторює текст віровчення «батька континентального баптизму» Г. Онкена, що свідчить про успадкування богословської традиції і демонструє ступінь впливу Західноєвропейської баптистської традиції на вітчизняний євангельський рух. За Р. Шрайтером, перед нами модель «перекладу» в якій євангельська богословська думка були сформована через неадаптоване наслідування закордонним авторам.

С. Н. Савінський проаналізувавши десять найбільш авторитетних та популярних віровчень від М. Ратушного до віровчення І. Ю. Воронаєва (1926 р.) зазначає що вчення про другий прихід Христа та Суд є в кожному віровченні. У І. С. Проханова підкреслюється що пришествя Христа буде видимим, а йому буде передувати «підсилення зла, прихід антихриста, його падіння, воскресіння з мертвих та настання тисячолітнього царства». І. В. Каргель розділяє Другий прихід Христа на таємний прихід «за Своїми» та видимий прихід «зі Своїми». У віровченні ХЄВ підкреслюється віра в воскресіння, підхоплення та готовність. В питанні віри в останній суд в усіх віровченнях є повна відповідність [7:424].

Іконічність есхатологічних мотивів в богослужінні ми прослідковуємо в архівних матеріалах, які описують богослужіння «штундистів»: хрещення, вечеря Господня (євхаристія), шлюб в обрядових елементах яких закладена ідея проголошення очікування Другого приходу Христа [8:71-155].

Поворот від чітко вираженої постміленіарної позиції І. С. Проханова до яскраво викладеного диспенсціоналізму відбувся після публікації віровчення в 1913 р. першим рукопокладеним пресвітером євангельського братерства (баптистів) в Російській Імперії,

випускником семінарії Г. Онкена в Гамбурзі І. В. Каргелем. І. В. Каргель який написав коментар до Книги Об'явлення та лекцій про Другий прихід Христа на біблійних курсах в Санкт-Петербурзі визначив весь диспенсациональний напрямок церков ЄХБ в СРСР. Саме вчення цього піонера вітчизняного баптизму про Підхоплення Церкви, Велику Скорботу та Преміленіалізм стане нормативною для багатьох поколінь ЄХБ (особливо коли в 1968 р віровчення І. Каргеля буде визнане як офіційне віросповідання ВРЦЄХБ). А постміленіаризм який набував популярності в країнах Заходу та був популяризований очільником Євангельських Християн І. С. Прохановим не був сприйнятий як основна есхатологічна модель.

2. Визначення традиції як ряду локальних богословських моделей

За Шрайтером, локальне богослов'я формується в напрузі між вже існуючою церковною традицією та культурним середовищем в якому знаходиться певна громада віруючих (церква).

П'ятидесятницьке віровчення, як локальне богослов'я, було сформоване під впливом богословської традиції диспенсационалізму. Цьому сприяло де кілька факторів:

- 1) Західна богословська освіта лідерів церков. Очільники церков євангельських та баптистів отримували свою богословську освіту на Заході. Географія навчання була наступна: Польща (Лодзь), Естонія, Латвія, Швейцарія (Базель), Великобританія (Лондон), Німеччина (Гамбург), Франція, Чехія, Румунія, Швеція, США (Лос-Анджелес, Нью-Йорк, Колумбійський університет), Канада, Бразилія та навіть Китай (Пекінська філія американського духовного ВНЗ).

Дослідивши біографію 100 лідерів баптистського руху СРСР, мною було встановлено що 7 з них мали ступінь докторів богослов'я, 2 були

докторами філософії, 79 мали богословську світську освіту 17 мали світську освіту і 4 мали дві освіти.

Ключові постаті в п'ятидесятницькому русі теж отримали базову богословську освіту в США: І. Ю. Воронаєв, Г. Г. Шмідт, О. Заплішна, П. А. Ільчук, І. Герис, А. І. Іванов в баптистських навчальних закладах.

А оскільки в цей час в богословських навчальних закладах набув поширення диспенсационалізм та преміленіаристичний погляд на Тисячолітнє Царство, то відповідно ці погляди були поширені в усіх церквах ХВЄ та ЄХБ СРСР.

2) Західна богословська література. Наступним джерелом формування євангельської есхатологічної традиції була популярна богословська література надрукована закордоном. Найбільш впливовими виявились книги Джона (Якова) Бокмелдера «Тлумач Біблії» на основі схем К. Ларкіна та «Всезагальна історія Християнської церкви» [9] в якій він формує уявлення про відповідність послання до семи церков.

Прослідкувати вплив книг Бокмелдера ми можемо знайшовши цитати з його «Тлумача Біблії» в сучасних офіційних віронавчальних посібниках ХВЄ.

Зауважимо що популяризаторами диспенсационалізму стали І. В. Каргель, Н. Салов-Астахов, І. Барчук. А в другій половині ХХ століття стали доступними книги Е. Зауера, Івана Марка, та Біблія з коментарями С. Скоуфілда.

3. Культурні тексти: виникнення/визначення тем локального богослов'я

За Р. Шрайтером, на цьому етапі стоїть завдання: виявити цінності, потреби, інтереси, напрямки та символи культури досліджуваного періоду що вплинули на формулювання «ознак останнього часу».

Ключовими темами есхатологічного локального богослов'я стала об'єднуюча концептуальна тема «ознаки останнього часу»: війна, голод, епідемії, відродження Ізраїлю, екуменічний рух ВРЦ, всесвітня евангелізація. Спостереження за глобальними суспільними перетвореннями в поєднанні з буква

- 1) Початок П'ятидесятницького руху з 1901 р. був також сприйнятий як ознака «пізнього дощу» перед Другим приходом Христа. Про значення цього руху в світовому протестантизмі пишуть як оксфордський професор А.МакГрат [10] так і вітчизняний дослідник В.Єленський.
- 2) Війна. Християни Так зване «коротке» ХХ століття розпочалось з Першої світової Війни (1914-1918 рр.), Революція (1917), громадянська війна (1920-х), репресії та гоніння на церкву, кривава Друга світова війна (1939-1945 рр.), Карибська криза (1960-х).
- 3) Землетруси. Землетрус в Лос-Анджелесі (1906 р.) співпав з початком п'ятидесятницького пробудження на «Азуза Стріт» і спричинив поштовх до богошукання [11: 76-84].
- 4) Хвороби та голод. Пандемія Іспанки, голодні роки 1921, 1932-33 1947 рр. СНІД, ВІЧ...
- 5) Створення ВРЦ (1948 р.) як модель об'єднання всіх релігій.
- 6) Моральний занепад людства («Часи лихі») Створення СРСР-атеїстичної держави на 1/5 поверхні Землі.
- 7) В часи СРСР, серед проповідників ХВЄ було популярним тлумачення десяти рогів Звірини з книги Об'явлення як керівників ЦККПРС: від Леніна до Черненко нараховували семеро комуністів, М. Гобачов та Б. Єльцин були уособленням демократів які нанесли смертельну рану комуністичній системі, а ось ким буде десятий «ріг» - це було запитання для тлумачів

Об'явлення. Одинадцятим же царем має бути антихрист, «цар наглий», «цар північний» (Н.В. Окара) [12].

- 8) Відродження держави Ізраїль (1948 р.) За свідченням Г. І. Коменданта, колишнього голови ВРЄХБ. Ідеї Сіонізму були чітко сформульовані Вільямом Блекстоуном, книга якого «Господь гряде!» (1923 р.) ще досі зустрічається в домашніх та Семінарських бібліотеках по території України.

Завдяки тому що на початку ХХ століття увага багатьох дослідників Біблії в Східній Європі була зосереджена на виповненні ознак останнього часу, вчення диспенсціоналізму було прийняте як нормативне в більшості церков ЄХБ та ХВЄ.

4. Зустріч церковної традиції, як ряду локальних богословських систем з місцевими темами.

На цьому етапі перед нами стоїть завдання виявити: що нового в есхатології було сформульовано в умовах ізоляції – тобто суть локального богослов'я.

За роки гонінь та інформаційної ізоляції, диспенсціоналізм був трансформований у «есхатологічну еклезіологію» нереєстрованного крила ХВЄ як відповідь на примусову спробу доручення п'ятидесятників до ВРЄХБ 24 серпня 1945 р.

Важливо відмітити, що в 1948 р. група священнослужителів не погодилась продовжувати із злиттям ХВЄ із ВРЄХБ і заявила про свій вихід та вимогу про створення власного союзу. Як результат, єпископ ХВЄ А. І. Бідаш, В. І. Белих та І.А. Левчук, були ув'язнені на строк близько 18 років (1948-1956 та 1958-1968 рр.).

В 1956 р. були сформульовані так звані «Харківські догмати» віровчення ХВЄ, згідно яких народження згори ідентифікувалось із Хрещенням Духом Святим. Це положення було розвинуте в «еклезіологічну есхатологію» і викладене у вигляді «Огляд Божого плану

Спасіння від Альфи до Омеги», графічне зображення якого має багато спільних рис із схемами запропонованими К. Ларкіним в «Тлумачі Біблії» Д. Бокмелдера.

Суть цього вчення у розділенні спасенних на дві категорії – Церкву та спасенні народи, що відповідно наслідують Нове Небо та Нову Землю. Умовою потрапляння в число Церкви стає прийняття Хрещення Духом Святим з ознакою інших мов. Це безумовна вимога для участі у Підхопленні та першому воскресінні. Таким чином, була запропонована богословська формула, чому єднання з ВРЄХБ унеможлиблювалось, бо «de facto» останнє втрачало статус Церкви.

Конспективний виклад цього вчення міститься книзі єпископа В. І. Белих «Зарядження Церкви Христової»[13].

У згаданій концептуальній темі із загальноприйнятною скороченою назвою «Альфа та Омега» виявився дуже потужний богословський та психологічний ресурс для протидії тоталітарній системі атеїстичного СРСР. Адже перш за все запропонована модель «есхатологічної еклезіології» була організуючим принципом світоглядної моделі. Тобто прийнявши цю модель віруючі отримували усвідомлення сенсу своєї боротьби проти системи «Апокаліпсичного Вавилону» [14]. «Альфа та Омега» ідеально відповідає моделі п'ятиактового нарративу Н. Т. Райта, що пояснює легкість сприйняття інформації. Наративна структура «Альфи та Омеги» забезпечує усвідомлення реальності особистого залучення християнина до боротьби проти диявола.

Те що прийняття «Божого плану спасіння» відкривало людям сенс боротьби і надихало до життя в постійному очікуванні повернення Христа співзвучне з де якими ідеями «Теології надії» Ю. Мольтмана та навіть з базовими ідеями «психолога з концтабору» В. Франкла, суть

концепції якого можна виразити словами: «якщо знаєш «навіщо» – то переживеш будь-яке «як».

Локальне богослов'я п'ятидесятницької «есхатологічної еклезіології» стало центральною богословською ідеєю яке вплинуло на кілька поколінь ХВЄ (вплив продовжується і до наших днів).

5. Вплив локальних богослов'я на культуру

Поширення ідей «Есхатологічної еклезіології» серед церков ХВЄ призвело до укорінення ідеї «життя в очікуванні скорого приходу Христа». В 1970-1980-і роки, за свідченнями очевидців, церкви жили в очікуванні неминучого швидкого приходу Христа. Нажаль, не обійшлося без крайностей. Відомі випадки коли люди відмовлялись від шлюбу, навчання, будівництва житла... Інколи це призводило навіть до фатальних помилок таких як вихід на зустріч Христу в білих одягах, очікування масової міграції в м. Караганда (Казахстан), і навіть будівництво підземних шахт для спасіння під час страшного Суду.

Проголошення СРСР «Апокаліпсичним Вавилоном» призвело до зростання непереборного бажання емігрувати. Яскравим прикладом є випадок який трапився в червні 1978 р., коли семеро п'ятидесятників із Сибіру, які хотіли виїхати з СРСР змогли пробігти повз охорону на територію посольства США в Москві де вони попросили притулку. Таким чином вони прожили в однокімнатній квартирі на території посольства до 1983 поки не отримали дозвіл на еміграцію [15:200].

6. Взаємний вплив Традиції та локального богослов'я (в наші дні)

Після розпаду СРСР, ще протягом двох десятиліть есхатологія п'ятидесятницьких та баптистських союзів зберігала свій інерційний рух дотримуючись диспенсціоналізму. Перевидавались книги І. В. Каргеля, Салова-Астахова, С. Скоуфілда, Ч. Райрі, Й. Лонгхамера, Б. Грема, Г. Макентоша,

За останнє десятиліття (2010-2018 рр.) ми стали свідками зміни вихідних умов формування євангельської церковної есхатологічної традиції.

- 1) Відбувається кількісний та якісний розвитком вітчизняної академічної богословської освіти, що призвело до того що студенти та викладачі отримали можливість навчатись та стажуватись закордоном та можуть приймати участь у всесвітньому богословському діалозі.
- 2) Завдяки перекладу багато сучасних богословських класиків стали доступними для вивчення (Ю. Мольтман, Н. Т. Райт, О. Донован).
- 3) В академічних колах на адресу диспенсціоналізму все частіше лунає критика із закликом до ревізії поглядів. Переосмислюється роль євангельської Церкви в сучасному суспільстві на фоні чого очевидним є зростання інтересу до аміленіаризму та постміленіаризму.

Висновки

1. Ми виявили, що вітчизняне євангельське віровчення сформоване в СРСП, є за своєю суттю однією з форм локального богослов'я яке як ми побачили розвивалось у взаємозв'язку із попередніми та паралельними формами богословської думки.
2. Вітчизняна п'ятидесятницька есхатологічна думка має свою специфіку і має свої відмінності від світового п'ятидесятницького руху і є прикладом локальної теології яка сформувалась в умовах певної напруги між адаптованою євангельською традицією континентального баптизму, євангельського християнства та культурними умовами домінуючої Православної Церкви та тиском войовничого атеїзму в радянський період.
3. Джерелами формування віровчення в специфічних умовах атеїстичного СРПС були: 1) популярна богословська література 2) освіта отримана в Західних школах в традиції

Диспенсационалізму 3) унікальні історико-культурні умови країни-богоборців.

4. Створюючи локальну теологію місіонер повинен враховувати еволюцію богословської думки і потенційну можливість майбутнього критичного аналізу наступними поколіннями створеної ним локальної богословської системи. Тому створена місіонером система повинна бути максимально наближеної до Традиції щоб уникнути психологічної напруги у виясненні джерела авторитетної правди наступними поколіннями.

Література:

1. Шрайтер Р. *Формирование локальных богословий* / Роберт Шрайтер. – Санкт-Петербург: Orbis Books, 2005. – 207 с.
2. Прохоров К. *Опыт отечественного евангельского богословия* / Константин Прохоров. – Международное христианское издательство: "Титул", 2009. – 338 с.
3. *Українська література XIV-XVI ст.* – Київ: Наукова думка, 1988. – 596 с.
4. *Суд за гробом или мытарства преподобной Феодоры* – Почаев: Свято-Успенская Почаевская Лавра. – 95 с.
5. Дроздов Ф. *пространный христианский катехизис православной кафедральной восточной церкви* / Филарет Дроздов. – Москва: Образ, 2006. – 128 с.
6. Селеванова Ф. М. *Стихи Духовные* / Ф. М. Селеванова. – Москва: Советская Россия, 1991. – 336 с.
7. Савинский С. Н. *История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867-1917 гг.)* / С. Н. Савинский. – Санкт-Петербург: Библия для всех, 1999. – 424 с.
8. Безсонова О. В. *Евангельское движение в Российской Империи (1850-1917 гг.) Екатеринбургская губерния (сборник документов и*

материалов) / О. В. Безсонова. – Днепропетровск: Штайнхаген, 2006. – 320 с.

9. Бокмелдер И. Я. Всеобщая история христианской церкви / И. Я. Бокмелдер. – Черкассы: Маджуга, 2004. – 421 с.

10. Макграт А. Небезпечна ідея християнства: протестантська революція / Алістер Макграт. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 664 с.

11. Савсен Г. Кінець Світу близько: про стихійні лиха та їх вплив на суспільство / Генрік Савсен. – Київ: Ніка-Центр, 2014. – 248 с.

12. Окара Н. В. Блажен соблюдающий слова пророчества: интерпретация пророческих глав книги Даниила / Н. В. Окара.. – 144 с.

13. Белых В. И. Домостроительство Церкви Христовой / Виктор Иванович Белых. – Бердичев: Миссия "Рассвет", 1992. – 223 с.

14. Горетой Н. СССР - Апокалипсический Вавилон / Николай Горетой. – Мироновка, Киевская обл.,: Мироновская типография, 2005. – 432 с.

15. Самтер Д. Доба Безумства: занепад і кінець Радянського Союзу/ Девід Самтер. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 528 с.

References:

1. Shrayter R. *Formyrovanye lokal'nykh bohosloviv* / Robert Shrayter. - Sankt-Peterburh: Knyhy Orbis, 2005. - 207 s.

2. Prokhorov K. *Opyt otechestvennoho yevanhel'skoho bohoslovyya* / Konstantyn Prokhorov. - Mizhnarodne khrystyans'ke vydavnytstvo: "Tytul", 2009. - 338 s.

3. *Ukrayins'ka literatura XIV-XVI st.* - Kyiv: Naukova dumka, 1988. - 596 s.

4. *Sud za hrobom abo mytarstva prepodobnoyi Feodory* - Pochayiv: Svyato-Uspens'ka Pochayivs'ka lavra. - 95 s.

5. Drozdov F. *prostyy khrystyans'kyu katekhyzys pravoslavnoyi kafolichnoyi vostochnoyi tserkvy* / Filaret Drozdov. - Moskva: Obraz, 2006. - 128 s.

6. Selevanova F. M. *Stykhy Dukhovni* / F. M. Selevanova. - Moskva: Sovet-skaya Rossyia, 1991. - 336 s.
7. Savynskyy S. N. *Istoriya yevanhel's'kykh khrystyyan-baptystiv Ukrayiny, Rosiyi, Belorussyy (1867-1917 rr.)* / S. N. Savyns'kyi. - Sankt-Peterburh: Bibliya dlya vsikh, 1999. - 424 s.
8. Bezsonova O. V. *Yevanhel's'ke rukh v Rosiys'kiy imperiyi (1850-1917 rr.) Yekaterynoslavs'ka huberniya (sbornyk dokumentiv ta materialiv)* / O. V. Bezsonova. - Dnepropetrovsk: Shtaynkhaben, 2006. - 320 s.
9. Bokmelder Y. YA. *Vseobshchaya ystoryya khrystyanskoy tserkvy* / Y. YA. Bokmelder. - Cherkassy: Madzhuha, 2004. - 421 s.
10. Mak-hrat A. *Nebezpechna ideya khrystyyanstva: protestant-s'ka revolyutsiya* / Alister Mak-hrat. - Kyyiv: Dukh i Litera, 2017. - 664 s.
11. Savsen H. *Kinets' Svit blyz'ko: pro stykhiyni lykha ta yikh vplyv na suspil'stvo* / Henrik Savsen. - Kyyiv: Nika-Tsentr, 2014 r. - 248 s.
12. Okara N. V. *Blazhen soblyudayushchyy slova prorochestva: interpretatsiya prorochykh hlav knyhy Danyyla* / N. V. Okara .. - 144 s.
13. Belykh V. I. *Domostroytel'stvo Tserkvy Khrystovoy* / Vyktor Yvanovych Belykh. - Berdychev: Misiya "Rassvet", 1992. - 223 s.
14. Horetov N. *SSSR - Apokalipsychnyy Vavylon* / Nykolay Horetov. - Myronivka, Kyyivs'ka obl.: Myronivs'ka drukarnya, 2005. - 432 s.
15. Satter D. *Den' Bezumstva: Zanepad i kinets' Radyans'koho Soyuzu* / Devid Satter. - Kyyiv: Dukh i Litera, 2017. - 528 s.